

מקור ראשון

ש"י עגנון בעקבות יהדות תימן

בסיפורו "שבועת אמונים" מבטא עגנון את הערכתו ליהדות תימן המחוברת לשורשיה, ומנגיד אותה לירידתו מהארץ של חוקר חניך אוניברסיטת וינה

מיכל שיר-אל

י"ג באייר ה'תשפ"א (17:06 25/04/2021)

"מורי יעיש גיאת בטקס הדלקת המשואות. צילום: יונתן זינדל, פלאש 90

שנים רבות לאחר שנחתם מעיין יצירתו, לא חדל ש"י עגנון להפתיע את קוראיו. האוצרות הטמונים בסיפוריו נחשפים לא רק בחדרי המחקר הסגורים על יושביהם, אלא גם תחת השמש העזה אשר לאורה בני אדם רצים למלאכתם. דומה שכל עוד ינועו אדם ורעהו, איש ואישה, חברה וקהילה, מעשיהם יגלו פנים חדשות ביצירת עגנון. ברשימה הבאה אבקש להדגים תופעה זו ביחס לאנקדוטה קטנה מאירועי הימים האחרונים: התגובות המעורבות לבחירה במורי יעיש גיאת להדליק את אחת ממשואות יום העצמאות.

בסיפור "שבועת אמונים" של עגנון, שנדפס בעצם ימי השואה, מתוארת מלאכת המחקר של ד"ר יעקב רכניץ, שעוסק בחקר אצות בימה של יפו:

רכניץ לא היה צריך זירוז, שכבר דבק בים כמפרץ שדבוק בחוף. בכל יום היה יוצא ונוטל את שהים נותן לו, ואם השעה כשרה לכך שוכר לו דוגית, ויחיא השמש מתווך בינו ובין בעלי הדוגיות הערביים, והוא מפרש בים ואומר נפליג למקום שאבות אבותיו של אדם הראשון היו דרים שם.

יחיא השמש דמות שולית הוא בעלילת הסיפור. הקורא מדלג עליה ולא נודע כי הייתה. נוכחת נפקדת. הופעת השמש עשויה להיראות אמצעי פונקציונלי בעלילה, מתורגמן בין החוקר האקדמאי ובין הערבים, אנשי מעשה חסרי השכלה, ילידים, שאין הבדל מהותי בינם ובין יחיא השמש. אך קורא הנאמן ליצירת עגנון יודע שכל מרכיב בה הוא בחירה מודעת ומושכלת שנועדה לכוון את הקורא, לעוררו מתרדמתו.

בהמשך הסיפור, מספר ד"ר רכניץ לקונסול:

מכיר אני במקצת את התימנים. שבת זריז וממולח. נהנים מיגיע כפיהם ומרבים בתורה ובתפילה. שמש תימני יש בבית ספרנו. פניו כפני נסיד, וכל שענינו רואות מביא אותו לידי מחשבות. פעם אחת שאלני מה זה, דוד המלך אומר גבול שמת בל יעבורו, בל ישובו לכסות הארץ, שמת למי הים גבול שלא יעלו ליבשה, והרי אנו רואים שמימי הים עולים ליבשה. אמר הקונסול, ומה תשובה השבת לאותו תימני? אמר רכניץ, מה היה לי להשיב, לא השבתי לו כלום, אלא נתאנחתי כאדם שמצטער על דבר שאינו כשורה.

בדיאלוג זה, מראשית שנות הארבעים של המאה הקודמת, מציף עגנון את אחת הסוגיות הקשות בחברה הישראלית, שכיום עולה לכותרות בלבושים שונים ומגוונים. ד"ר רכניץ, חניך אוניברסיטת וינה, מייצג את העולם הנאור, המשכיל. כמו רבים הוא מתפעל מן האופן שבו התימנים שמחים בחלקם. השמש הוא סובייקט חושב, הזוכה להערכה בשל כך, אולם שאלותיו המיוסדות על הנחות שגויות, מוציאות מרכניץ אנחה קלה ולא תשובה מלומדת ומנומקת, כיאה בין שווים.

יחיא, השמש התימני, שאצילות של בן מלך שרויה על פניו, מאמין במקרא כמסמך יסוד המתאר את המציאות. הוא מאמין בדוד המלך ככותב ספר תהילים, הוא אדם מתפלל לאלוהי ישראל. מנגד, ד"ר רכניץ מאמין בהומרוס אשר בהשראתו הגיע למה שהגיע ויידע למה הוא מתבקש". הוא סבור ש"אסקלפיוס, אל הבריאות, הגן עליו שלא פצע את סנטרו ולא חתך את עורו" בעת התגלחת.

יעקב רכניץ מלמד את אנשי יפו שירה וחזון, מנהגים ונימוסים. "אם שמעת מפי נערה ביפו דברים של יוון ורומי, על ספפו ומידעא, דע ששמעה מיעקב רכניץ". יעקב מחזיר לארץ ישראל את התרבות ההלניסטית שכנגדה עמדה היהדות בגבורה ובמסירות בכל שנות גלותה. יתרה מכך, מתוך עושר התרבות הקדומה, הוא בוחר ללמד את בנות יפו משירי המשוררת הלסבית הראשונה מן המאה השביעית לפני הספירה, ועל מעלליה של מדיאה, האישה הרצחנית והאכזרית.

התנכרות במסווה נאורות

יעקב ויחיא שניהם עלו מן הגולה לארץ ישראל, וכל אחד תורם לה מעולמו הרוחני והתרבותי. כאשר הם נמצאים בספינה בלב ים, תהום פעורה ביניהם. ד"ר רכניץ "דבק בים כמפרץ שדבוק בחוף". המדע הוא מרכז עולמו ועיקר אמונתו. בעבורו הוא אף עוזב את הארץ כאשר מגיעה הזמנה ללמד באמריקה. אין לו עניין להינשא למי מבנות יפו שעמן טייל ושוטט בעיר.

גילוי נוסף על עולמו מזמן לנו המחבר בסצנה חלומית שבה נמצא רכניץ נוסע בקרונית. "נכנסו שני בחורים וישב אחד על ברכי חברו. שמע שמספרים זה לזה על אוטו וויינינגר ועל ספרו מין ואופי". דומני שבחירת עגנון, בשנת 1943, להוסיף את שמו של הפילוסוף היהודי המומר והאנטישמי, ולציין בגלוי את ספרו שהתפרסם בשנת 1902 וזכה לתפוצה עצומה שהזינה את האנטישמיות ביסודות מדעיים, יש בהם כדי להציג לקורא את עמדת המחבר אודות ד"ר רכניץ. ההזיה חושפת את עולמם הפנימי של רכניצים למיניהם, דווקא מול יחיא והתימנים האחרים שעגנון מרבה לשזור במרחבי יצירתו.

להסיר טעות מלב: בדמותו של יעקב רכניץ, עגנון אינו יוצא כנגד המדע והמחקר ככלל, אלא כנגד אלו המתנכרים לשורשיהם ההיסטוריים, התרבותיים הרוחניים, מזלזלים בהם ורואים בה מטען של אמונות תפלות, היעדר בינה ודעת, חיים נטולי אסתטיקה, אמונות ויצירה. במסווה של נאורות ומדעיות הם מתנכרים לעצמם, לעמם ולארצם.

לא לחינם בחר המחבר בשם יעקב. הוא יעקב שירד מצרימה ושם מת. ורכניץ הוא משל ליהודים רבים כמותו בברלין, בווינה ובלייפציג בימים ההם, ובזמן הזה באמריקה. ואילו יחיא השמש התמים, "שנוהג היה לקרותו ריבי מפני שידע בו (ברכניץ) שהוא חכם גדול בחכמות חיזוניות ובודאי חכם הוא גם בתורה, ואולי גם מפני כשבא ליפו בזקן בא", מייצג את היהודי המחובר בקשר אמיץ לשורשיו, למורשתו, לתרבותו. יחיא משמש בתפקיד השמור ליהודים הגליצאים בסיפורים מהווי החיים של יהודי גרמניה. הוא היהודי האותנטי.

מה טיבו של יהודי זה? אסתפק בשתי הארות שמביא עגנון במקורות שונים. בספר "שירה" מתאר עגנון את השוחט התימני המתגורר סמוך לקבוצה השוכנת בצפון הארץ:

יושב הוא לו בצריפו וכותב דיואנים ומוכרם למאספי פיוטים. רגליו מקופלות תחתיו והוא כותב על שמאלו או על ברכיו ומוסיף על הדיואן שירים שהוא מחבר.

יש בו בשוחט זה משהו משל מחבר הספר. למרות הבדל תהומי ביניהם, שהרי עגנון היה צמחוני קפדן, בכל זאת העניק לו לשוחט התימני כוח יצירה של אמן, כי המשותף ביניהם עמוק מן המבדיל.

ועוד מספר עגנון על אירוע שבו נכח:

בשנת תרצ"א ביום הכיפורים התפללתי בבית הכנסת של התימנים בירושלים. לאחר קריאת התורה עמד ראש הכנסת והתפלל לפני הספר תפילה מיוחדת על אחינו בית ישראל שבארץ אשכנז הנתונים בצרה גדולה וכו' בעטיו של הצר הצורר וכו'. אשכנזים שבאו לראות בתפילת התימנים עמדו ולגלגו על תמימותם של התימנים, שסבורים שגרמניא היא כתימן.

הדברים נדפסו ב"הארץ" בשנת 1961, כאשר מעטים מן המלגלים זכו לראות את בני משפחתם שוב. ולענייננו, היהודי האותנטי אליבא דעגנון מרגיש אחריות כלפי האומה הישראלית כולה, גם אם חלקים ממנה מתלבשים ומתפללים אחרת ממנו, גם אם יש בהם מנהגים שונים, מרכיבים תרבותיים שהתפתחו בשנות הגלות. יהודי אותנטי מייצג אהבה, חמלה, חיבור ונאמנות.

לסיום, דבר נוסף שלימדני עגנון. במכתב לשוקן הוא מתאר את מאורעות תרפ"ט בתלפיות :

פתאום שמענו קול איום ונורא, הצילו! עזרה! הצילו! אני מתה! הצצנו וראינו צעירה אחת שותתת דם. מיד זחלו שני אנשים משלנו ה' זלצמן בעל החשמל שבתלפיות ותימני אחד שאלתיאל שמו והביאו שתי צעירות מלאות דם. זאת המשרתת של קלוזנר נפצעה קשה בידה וכל הזמן צעקה אני עניה אמי צריכה להרויח אם אין לי יד איני יכולה לעבוד אני אמות ברעב הוי אמא אמא.

לא ארחיב כאן על המקום הרב שמקדיש עגנון ביצירתו למצבם של העולים מארצות המזרח, אסתפק בהערה קטנה: כאשר עגנון מספר למיטיבו על המצילים, הראשון נזכר בשמו ואחרי כן בשם מקצועו. המציל האחר, תחילה בהשתייכותו העדתית ואחרי כן בשמו. אם לא ניטשטש מראה הפנים ולא השתבש צליל הדיבור, כך הוא הדבר מאז ועד היום.

ד"ר מיכל שיראל היא מנהלת "עגן – קתדרה ללימודי עגנון